

УДК 811.161.2'367.623

Ю. О. Гончарова

**ПРИКМЕТНИКИ ТА ДІСПРИКМЕТНИКИ НА -УЧ- (-ЮЧ-),
-АЧ- (-ЯЧ-), -УЩ- (-ЮЩ-), -АЩ- (-ЯЩ-) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ
(НА МАТЕРІАЛІ ГРАМАТИК О. КУРИЛО ТА О. СИНЯВСЬКОГО)**

Гончарова Ю. О. Прикметники та дієприкметники на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-) в українській мові (на матеріалі граматики О. Курило та О. Синявського).

У статті на основі праць видатних граматистів 20–30-х рр. ХХ ст. О. Курило та О. Синявського визначено основні критерії розрізнення в українській мові дієприкметникових утворень та прикметників на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-),

-ащ- (-ящ-), утворених від дієслів.

Ключові слова: словотвірний критерій, акцентуаційний критерій, граматичний критерій, семантичний критерій, синтаксичний критерій.

Гончарова Ю. О. Прилагательные и причастия на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-) в украинском языке (на материале грамматик Е. Курило и А. Синявского).

В статье на основе работ известных грамматиков 20–30-х гг. XX ст. Е. Курило и А. Синявского определены основные критерии различения в украинском языке причастных образований и прилагательных на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-), образованных от глаголов.

Ключевые слова: словообразовательный критерий, акцентуационный критерий, грамматический критерий, семантический критерий, синтаксический критерий.

Goncharova J. O. Participial formations and adjectives with the suffixes -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-) in the Ukrainian language (on material grammarian O. Kurilo and O. Sinyavskogo).

The article deals with the main criteria for distinguishing in the Ukrainian language participial formations and adjectives with the suffixes -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-) on the base of the works of eminent grammarians 20–30th of XX century. – H. Kurylo and O. Sinyavsky.

Key words: derivational criterion, the criterion of aktseptuation, grammatical criterion, the criterion of semantic, syntactic criterion.

Українська мова, виборовши статус державної, починає боротьбу за усталення мовних норм. Ситуацію ускладнює довготривала мовна інерція української мови на всіх рівнях системи: відсутність зв'язку між практикою та академічними приписами. Загальновідоме правило про те, що в українській мові слів, утворених за зразком російських, зокрема активних дієприкметників теперішнього часу, немає, сьогодні, на жаль, частіше залишається правилом, аніж реалізується в мовленнєвому середовищі. Такими «фіктивними дієприкметниками», як їх назвала О. Курило [4, с. 27], рясніє телебачення, інтернет, ділові папери і, звичайно ж, повсякденне мовлення. С. Караванський розглядавані лексеми називає «усім рифам риф» [2, с. 96]. Найбільше дивує те, що, попри знаність даної особливості, попри те, що українська мова багата розмаїттям засобів висловити думку, оминаючи активні дієприкметники теперішнього часу, вони щораз з'являються і порушують милозвучність та природність українських текстів загалом і висловлювань зокрема.

З проблемою активних дієприкметників теперішнього часу пов'язане і те, що, плутаючи з ненормативними лексичними утвореннями, часто ставлять під сумнів існування віддієслівних прикметників на -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-), як наприклад: *лежачий*, *смердючий*, *тямуций*, *пропаций* [6, с. 95], *горяций* [4, с. 20], *пекуций* [4, с. 23], *мислячий*, *невидюций* [4, с. 22] тощо. Або ж,

навпаки, не розмежовують їх між собою. Тому при укладанні граматик важливо визначити критерії розрізнення віддієслівних прикметників та дієприкметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*) та сформулювати прийоми самоперевірки, що визначатимуть нормативність або ненормативність лексем на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*). За такого підходу можна сподіватися на зменшення невмотивованого використання дієприкметникових лексем.

Проблему ненормативного вживання активних дієприкметників теперішнього часу в різні часи розробляло чимало лінгвістів. Б. Антоненко-Давидович чи не перший філолог, який у період абсолютного панування «великого і могучого» відкрито заговорив про питомі відмінності української мови. У праці «Як ми говоримо» дослідник неодноразово наголошує на штучності та неприродності звучання речень із активними дієприкметниками в українській мові та звертає увагу на наявність в мові віддієслівних прикметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*) [1, с. 114].

Після проголошення незалежності України посібників з культури української мови, які серед інших питань торкалися й питання активних дієприкметників, стало набагато більше. С. Караванський у «Секретах української мови» докладно зупиняється на засобах вираження значень активних дієприкметників, що наявні в арсеналі української мови [2, с. 96–105]. Насамперед мовознавець називає віддієслівні прикметники на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*), що, на його думку, є «дієприкметниками властивими українській мові» [2, с. 97]. О. Пономарів також зосереджує увагу на «власних засобах відтворення російських, польських та інших побудов дієприкметникового плану» української мови [5, с. 157]. Однією з останніх ґрунтовних робіт, у яких розглянуто питання розрізнення віддієслівних прикметників та активних дієприкметників, є праця П. Куляса «Система – проти автоматизму суржику...» [3]. Філолог чітко означає причини значного поширення даного явища, розглядаючи його у діахронії [3, с. 116–117]. П. Куляс подає деякі критерії розмежування віддієслівних прикметників та лексичних утворень на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*), які дослідник висвітлює крізь призму ідей Олени Курило – представниці когорти мовознавців періоду «українізації» [3, с. 107]. У своїй роботі автор детально аналізує ресурси української мови, що служать для передачі значень російських активних дієприкметників [3, с. 108–115], покликаючись на праці П. Житецького і С. Караванського [2]. Мовознавець наводить також методичні рекомендації в допомогу

редактору щодо «вирішення проблеми активного дієприкметника» [3, с. 117–118], які мають на меті не лише обійти дієприкметникові утворення, а й побудувати стилістично якісне речення.

Більшість дослідників культури мови вбачали відмінність віддієслівних прикметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*) від активних дієприкметників лише у відтінках значення вираженої ознаки: сталої та відповідно динамічної. П. Куляс, ґрунтуючись на дослідженнях О. Курило, виокремлює ще й акцентуаційну відмінність – наголошена позиція суфіксів на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*) в ад'єктивованих прикметниках. О. Курило та О. Синявський, ідеї яких стали підґрунтям граматичної системи української мови, на відміну від сучасників, звернули увагу на цілу низку відмінностей між ад'єктивованими прикметниками та дієприкметниками на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*).

Мета статті – виділити критерії розрізнення віддієслівних прикметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*) з-поміж ненормативних лексем, утворених за зразком російських активних дієприкметників теперішнього часу на матеріалі граматик 20–30-х рр. ХХ ст., зокрема О. Курило та О. Синявського; на основі визначених критеріїв розробити алгоритм самоперевірки.

О. Синявський та О. Курило, констатуючи відсутність в українській мові «фіктивних дієприкметникових форм», обирають об'єктом дослідження віддієслівні прикметники, точніше їхні відмінності від невластивих українській мові лексем на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*).

Найперша ознака, виокремлена дослідниками, на якій ґрунтується протиставлення лексичних одиниць, утворених за зразком російських активних дієприкметників, – значеннєва. О. Курило зазначає: «В народній мові колишні дієприкметники на *-чий* і значінням своїм і функціями перейшли в категорію прикметників. У них ми не відчуваємо чинности: значінням своїм вони вказують на прикмету, властивість» [4, с. 18], наприклад: *робоча, як бджола; хоч лежачий аби комір стоячий* [4, с. 18]; *колючий, летючий* [6, с. 95]. Отже, першим критерієм розмежування віддієслівних прикметників та активних дієприкметників є семантичний.

З граматичного погляду лексичний критерій реалізується у відсутності часового відтінку розглядуваних прикметників, що «вказують на сталу ознаку» [4, с. 19]. О. Курило зауважує, що «*важучий* це не той, що тепер важить, а дуже важкий, важений» [4, с. 19]. Ознака зберігається постійно. Маємо граматичний критерій

виокремлення прикметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) з-поміж активних дієприкметників.

Наступний критерій, на який вказує О. Курило, – акцентуаційний: суфікси *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) у віддієслівних прикметниках у більшості випадків мають наголошену позицію [4, с. 19], наприклад: *бачущий* [4, с. 19], *невмирущий* [4, с. 22], *роботящий* [4, с. 23], *терплячий* [4, с. 24]. П. Куляс характеризує даний критерій, як «мнемонічну ознаку розрізнення дієприкметника і прикметника» [3, с. 106]. Варто зауважити, що лексема *колючий* [6, с. 95] без змін у буквенному складі залежно від позиції наголосу може бути як нормативним віддієслівним прикметником, так і ненормативною дієприкметниковою формою: *колючий* – дієприкметник, а *колючий* – прикметник.

Одним із найбільш показових критеріїв розрізнення є словотвірний. «Характер словотвору в українських прикметниках цієї категорії відмінний від характеру словотвору в російських дієприкметниках літературної мови на *-ущий*» [4, с. 25], – наголошує О. Курило. Під час утворення віддієслівних прикметників суфікси *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) приєднують до кореня безпосередньо, на відміну від активних дієприкметників [4, с. 25], які, як зазначає О. Синявський, «повинні в'язатися з формами 3 особи множини дійсного способу, отже в них повинний бути спільний із цими останніми пень» [6, с. 96]. Тобто від дієслова *загрібати* мав бути утворений дієприкметник *загрібаючий* (*загріба* + *-юч(ий)*), а тому лексема *загребущий* [4, с. 21] (*загріб* + *-уц(ий)*) за словотвірним критерієм – віддієслівний прикметник. О. Курило наводить приклади: «не *кусаючий*, *гавкаючий*, *пам'ятаючий*, *орудуючий*, а *кусячий*, *гавкучий*, *пам'ятучий* чи *пам'ятущий*, *орудующий*» [4, с. 25–26]. Дослідниця акцентує на відмінності саме від літературної російської мови, адже народна російська мова здебільшого має той самий механізм творення дієприкметників, що й українські прикметники: *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) [4, с. 25].

Не менш показовим з-поміж виділених на основі досліджень О. Курило та О. Синявського критеріїв є синтаксичний. О. Курило наголошує на тому, що на відміну від активних дієприкметників у російській літературній мові українські віддієслівні прикметники не можуть виконувати апозитивно-предикативну функцію при означуваному слові. Так, у словосполученні *животные, живущие в воде* [4, с. 26–27] дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного слова, а дієприкметник поєднаний зі словом у звороті за допомогою синтаксичного зв'язку прилягання. А, приміром, для прикметника

кусючий [4, с. 25] у реченнях без стильового забарвлення характерна позитивно-атрибутивна функція, позаяк зворот із зазначеним прикметником не можливий, приміром: *кусючий собака*. О. Синявський пояснює цю особливість, звертаючи увагу на валентність віддієслівних прикметників порівняно з дієприкметниками. Мовознавець зауважує, що «при дієприкметниках звичайно зберігається та ж конструкція, що й при самих дієсловах, звідкіля походять ті дієприкметники, сполучаються дієприкметники з тими самими словами, що й дієслова» [6, с. 95]. Для порівняння граматист наводить такі приклади: словосполучення з дієприкметником *пробитий списом*, що походить від словосполучення *пробити списом*, є нормативним та можливим, на відміну від словосполучення з прикметником *колючий голкою* (походить від *колоти голкою*) [6, с. 95–96].

Здійснений аналіз граматичних поглядів О. Курило та О. Синявського на відмінності між ненормативними лексемами, утвореними за зразком активних дієприкметників російської мови, і нормативними віддієслівними прикметниками, виокремлення критеріїв для їх розрізнення, дали змогу розробити теоретичний алгоритм, за допомогою якого можна безпомилково визначити статус сумнівної лексеми. Виділені критерії ми розбили на три групи: формальні, змістові та контекстуальний. Уважаємо, що слово необхідно аналізувати в такій послідовності: 1) за формальними критеріями (словотвірний та акцентуаційний); 2) за змістовими (граматичний і семантичний); 3) за контекстуальним (синтаксичний критерій). Серед виокремлених критеріїв є основні та допоміжні. Основні критерії (словотвірний, граматичний, синтаксичний) характерні для усіх без винятку віддієслівних прикметників. Допоміжні (акцентуаційний та семантичний) – притаманні більшості прикметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*), але можуть мати винятки. Отже, враховуючи поділ критеріїв на основні та допоміжні, достатньо трьох основних критеріїв, щоб безпомилково визначити клас аналізованої лексеми.

Алгоритм розрізнення віддієслівних прикметників та дієприкметників на *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*):

1. Словотвірний критерій: визначте характер словотвору розглядуваної лексеми. Якій із двох схем він відповідає?

I. корінь похідного дієслова + *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) + закінчення;

II. основа похідного дієслова у 3 ос. мн. + *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*) + закінчення.

Якщо характер словотвору відповідає схемі I, слово – прикметник, якщо схемі II – маємо ненормативне лексичне утворення. Спробуйте утворити прикметник за допомогою схеми I. Наприклад:

люблячий → **люблять** – ненормативна лексема, тоді як **люб** + *яч* + *ий* = **люб'ячий** – нормативний віддієслівний прикметник;

проживаючий → **проживають** – активний дієприкметник теперішнього часу, а *прожив* + *-уч-* (*-юч*)/*-ач-* (*-яч-*)/*-уц-* (*-юц-*)/*-ац-* (*-яц-*) + *ий* = **проживущий, проживучий** – прикметники, але з іншим лексичним значенням;

наступаючий → **наступають** – калькована дієприкметникова форма, а *наступ* + *-уч-* (*-юч*)/*-ач-* (*-яч-*)/*-уц-* (*-юц-*)/*-ац-* (*-яц-*) + *ий* – утворити нову лексему неможливо.

2. Акцентуаційний критерій: визначте наголос. У віддієслівних прикметниках найчастіше наголошений суфікс *-уч-* (*-юч*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), *-ац-* (*-яц-*). Якщо наголос падає на основу теперішнього часу похідного дієслова – у більшості випадків матимемо ненормативну лексему – активний дієприкметник теперішнього часу. Хоч можуть бути винятки. Наприклад: у слові **люб'ячий** – наголошений корінь, але, зважаючи на те, що акцентуаційний критерій – допоміжний, ми не класифікуємо **люб'ячий** як дієприкметник; у лексемах **проживаючий, наступаючий** – наголошений суфікс основи, що свідчить про те, що лексеми – активні дієприкметники; у словах **живущий, живучий** наголос падає на суфікс *-уц-*, *-уч-* що підтверджує належність лексем до класу прикметників.

3. Граматичний критерій: спробуйте визначити граматичну категорію часу лексеми. Якщо це неможливо – маємо віддієслівний прикметник, якщо можливо – «фіктивний дієприкметник». Наприклад: **люб'яча мати** – прикметнику категорія часу не притаманна, адже мати любить дитину завжди; **проживаючий, наступаючий** – дієприкметникові утворення, адже чітко можна визначити, що дія відбувається в даний момент; **живущий, живучий** – мають значення незмінної ознаки або властивості: «що має властивість оживляти» [4, с. 21] або ж дають характеристику людини.

4. Семантичний критерій: визначте узагальнене значення лексеми. Значення ознаки, якій передувала дія, процес або стан, або значення ознаки, що є їх наслідком, характерне для ад'єктивованих прикметників, тоді як узагальнене значення дії, що збігається з моментом мовлення, притаманне активним дієприкметникам теперішнього часу. Наприклад: лексеми **люб'ячий, живущий, живучий** мають значення ознаки, що є наслідком стану та почуття;

проживаючий, наступаючий – виражають значення дії, яка збігається з моментом мовлення.

5. Синтаксичний критерій: увівши лексему в контекст, визначте синтаксичні відношення у словосполученні, до складу якого входить розглядуване слово. Віддієслівні прикметники найчастіше пов'язані узгодженням, окрім випадків, коли прислівники *дуже, надто* тощо вжиті для показу ступеня вияву ознаки. Наприклад: *дуже люб'ячий син; добув води живучої* [4, с. 21]. Як і для інших дієслівних форм, синтаксичні зв'язки керування та прилягання характерні для дієприкметників, приміром: *проживаючого за адресою, наступаюче через кілька днів*.

Висновок: із п'яти критеріїв розрізнення чотири підтверджують те, що лексема *люб'ячий* – віддієслівний прикметник, п'ять критеріїв свідчать про те, що лексеми *проживаючий, наступаючий* – ненормативні дієприкметникові утворення, слова *живучий та живуций* – за п'ятьма критеріями – віддієслівні прикметники.

Отже, у боротьбі за культуру української мови дієвою зброєю є праці граматистів 20–30-х рр. ХХ ст. Їхні граматичні ідеї стали підґрунтям для розробки нами алгоритму розрізнення віддієслівних прикметників на *-уч- (-юч), -ач- (-яч), -ущ- (-ющ), -ащ- (-ящ)* від ненормативних лексичних одиниць, утворених за аналогією до форм активних дієприкметників теперішнього часу в російській мові. Алгоритм включає п'ять взаємопов'язаних критеріїв, серед яких можна виокремити основні (словотвірний, граматичний, синтаксичний) та допоміжні (акцентуаційний, семантичний). Залежно від площини дії критеріїв ми виділили формальні (словотвірний, акцентуаційний), змістові (граматичний, семантичний) та контекстуальний (синтаксичний) критерії (див. Таблиця 1).

Таблиця 1.

Класифікація критеріїв розрізнення віддієслівних прикметників та дієприкметників на *-уч- (-юч), -ач- (-яч), -ущ- (-ющ), -ащ- (-ящ)*

За площиною дії За пріоритетом	Формальні	Змістові	Контекстуальний
<i>Основні</i>	Словотвірний	Граматичний	Синтаксичний
<i>Допоміжні</i>	Акцентуаційний	Семантичний	

Розроблений алгоритм дає змогу безпомилково визначати статус сумнівної лексеми, а також формує поле для творчого пошуку, винайдення нових функціональних лексем із урахуванням законів української мови.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо : [Електронний ресурс] / Б. Антоненко-Давидович. – К. : ВД «КМ Academia», 1994. – 254 с. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Antonenko-Davydovych/Yak_my_hovorymo.pdf
2. Караванський С. Секрети української мови / С. Караванський. – [2-ге вид., розш.]. – Львів : БаК, 2009. – 344 с.
3. Куляс П. П. Система – проти автоматизму суржику : Редакторський погляд : [навч. посіб.] : [Електронний ресурс] / П. Куляс. – [2-ге вид., розш., виправл.]. – К. : 2012. – 215 с. – Режим доступу : <http://skachate.com.ua/download/docs-3320/1511-3320.doc>
4. Курило О. Б. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Б. Курило. – [2-ге вид.]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 303 с.
5. Пономарів О. Д. Культура слова : Мовностилістичні поради : [навч. посібник] / О. Д. Пономарів. – [2-ге вид., стереотип.]. – К. : Либідь, 2001. – 240 с.
6. Синявський О. Н. Норми української літературної мови / О. Н. Синявський. – Львів : Українське видавництво, 1941. – 363 с.

Стаття надійшла до редакції 21.11.2013 р.